

Марко Бала¹
Независни истраживач, Врбас, Србија

Прегледни научни рад
UDK 316.334.3:929 Волерстин И.
Примљено: 10.5.2021.
Ревидирана верзија: 23.6.2021.
Одобрено за штампу: 25.6.2021.
DOI: 10.46630/gsoc.28.2022.02

ИНТЕЛЕКТУАЛНО ЈЕ ПОЛИТИЧКО: ЖИВОТ И ДЕЛО ИМАНУЕЛА ВОЛЕРСТИНА (1930–2019)

Апстракт: Овај текст представља покушај луцидног приказа интелектуалне биографије и теоријског рада Имануела Волерстина (Immanuel Wallerstein), главног архитекте и представника анализе светских-система. С обзиром да је целокупно Волерстиново дело посвећено разумевању стварности модерног светског-система као темеља сваке промишљене праксе, овај рад истовремено треба посматрати и као омаж једном од највећих имена социологије XX века и као рефлексију о хаотичној садашњости и неизвесној будућности света у којем живимо. Имајући у виду широк дијапазон научних интересовања и гаргантуовски опус који је оставио као свој легат, издвојене су четири проблемске целине којима се Волерстин бавио у својим радовима. Након сажетог приказа Волерстинове интелектуалне биографије у уводу, први део се фокусира на методолошке и епистемолошке постулате теорије светских-система. Други део је посвећен теми познатој по називу „дуги шеснаести век“, односно генези капиталистичке светске-економије, која уједно чини тему првог тома Волерстинове најзначајније студије *Модерни светски-систем*. Трећи део представља преглед историјске трајекторије анти-системских покрета, од Старе левице у XIX веку и у првој половини XX века, преко светске револуције 1968. као преломног тренутка у њиховом развоју, до модерних варијетета ових покрета. Четврти део се бави темом успона и пада Сједињених Америчких Држава као хегемоне силе у светском-систему. Аутор у закључку апострофира Волерстинова гледишта која су кључна за разумевање раздобља кризе у којем се налазимо, као и његово гледиште о моралној обавези друштвених научника да активно учествују у решавању кризе, што подразумева непрекидан дијалог теорије и праксе и одбацивање вредносне неутралности као јалове илузије.

Кључне речи: Имануел Волерстин; анализа светских-система; капиталистичка светска-економија; теоријска парадигма; историјски друштвени систем

[П]отрага за истином и потрага за добрим су нераскидиво повезане једна са другом. Сви смо укључени, и истовремено укључени, у обе.

Immanuel Wallerstein (1999: 217)

¹ balamarko89@gmail.com

Перегринације радикалног интелектуалца

У уводу зборника радова *Социологија у Америци* уредник Креиг Келхун (Craig Calhoun) записао је како је „од својих деветнаестовековних зачетака до своје садашњости у двадесет првом веку, америчка социологија црпала виталитет из свог диверзитета, али је ретко кад постизала јасноћу дефиниције“ (Calhoun 2007: x). Америчка и светска социолошка заједница се 31. августа 2019. суочила са тешким губитком једног од својих најистакнутијих посленика, главног архитекте анализе светских-система и аутора који је пружио неспоран допринос диверзитету, а самим тим и виталитету, друштвене науке. Смрт Имануела Волерстина скоро да је коинцидирала са обележавањем годишњице почетка, односно годишњице завршетка Другог светског рата (1. IX 1939 – 2. IX 1945), те се може рећи да животне перегринације радикалног интелектуалца, започете 28. септембра 1930. у Њујорку, уистину представљају заокружену целину. Разлог за ово навођење почива у томе што се Волерстин, син јеврејских миграната из Немачке,² веома рано упустио у разматрање политичких проблема, будући да се у његовом породичном дому о борби против нацизма дискутовало чак и пре напада на Перл Харбор (Wallerstein 2000: xv). Научно сазревање овог социолога носи печат образовања стеченог на Универзитету Колумбија, на коме су била окупљена нека од најславнијих имена америчке друштвене науке тог периода, попут Симора Мартина Липсета (Seymour Martin Lipset), Карла Полањија (Karl Polanyi), Пола Лазарсфелда (Paul Lazarsfeld), Рајта Милса (Wright Mills), Ричарда Хофштатера (Richard Hofstadter), Роберта Мертона и других. Исто тако, Колумбија се својим космополитизмом и бунтовним духом у то време значајно разликовала од етоса који је доминирао универзитетима попут Харварда и Јејла (Goldfrank 2000: 154).

Након служења војног рока, Волерстин се вратио на Колумбију, где је завршио мастер студије написавши рад о макартизму као специфичном феномену америчке политичке културе (Wallerstein 2000: xvi). Ипак, учествовање на међународним омладинским конгресима у Африци почетком 1950-их, приликом чега је дошао у контакт са многим делегатима из афричких земаља, као и раније интересовање за ванзападни свет и политичке идеје Гандија (Gandhi) и Нехруа, умногоме су утицале на померање интелектуалног фокуса са америчке политике на афрички континент. Волерстин је 1955. године добио стипендију Фондације Форд која му је омогућила да спроведе теренско истраживање у Западној Африци на тему националних покрета за независност. Резултат истраживачког рада била је докторска дисертација „неизузетна по теорији или методу, али вредна због високог степена личног учешћа у истраживању“ (Goldfrank 2000: 156). Много важније од тога, Волерстиново искуство као африканисте је

² У некрологу који је објавио *Њујорк Тајмс* наводи се да је Волерстинов отац Лазар школован за рабина, али да је постао лекар, док је мајка Сара била уметница (Genzlinger 2019). Његов старији брат Роберт С. Волерстин (Robert S. Wallerstein) био је еминентни психоаналитичар и председник Међународне психоаналитичке асоцијације.

имало две фундаменталне консеквенце – интелектуалну и политичку. На интелектуалном плану, оно је Волерстина навело да доведе у сумњу теоријске и методолошке ставове који су дуго представљали конвенционалну мудрост у друштвеној науци. Политичка консеквенца афричког искуства била је у томе што је Волерстин стекао увид да се, поред Хладног рата између Сједињених Држава и Совјетског Савеза, водио рат ванзападног света против хегемоније Запада, при чему је овај други био далеко значајнији од првог (Wallerstein 2000: xvii).

Догађаји који су се 1968. године одиграли на Колумбији додатно су радикализовали овог политички свесног левичара. У знак протеста против рата у Вијетнаму, расне дискриминације, недостатка политичких права и сарадње академског естаблишмента са војском и обавештајним службама, студенти су окупирали зграде универзитета. Међу члановима наставног особља који су водили преговоре са студентима, посебно са афроамеричким студентима, нашли су се Волерстин и његов сарадник Теренс Хопкинс (Terence Hopkins). Штавише, Волерстин и Хопкинс су изразили отворену подршку побуњеним студентима и њиховим ставовима, што их је довело у сукоб са већином професора на Колумбији.³ Резултат тога било је напуштање солидно плаћеног посла предавача и прелазак на Центар за напредне студије у бихејвиоралним наукама при Стенфорду 1970, а после тога на Универзитет Макгил у Монтреалу 1971. године (Ragin and Chirot 1991: 283). Неколико година касније вратио се у Сједињене Државе и добио професуру на Универзитету у Бингамтону, где је 1976. основао Центар Фернан Бродел (Fernand Braudel) за проучавање привреда, историјских система и цивилизација, те је тако „претворио тај стари индустријски град у светски центар историјске социологије и теорије светских-система“ (Ajl 2019). Као професор на Универзитету у Бингамтону је остао до пензионисања 1999. године, да би 2000. постао виши научни сарадник на Јејловом департману за социологију. Од 1994. до 1998. године вршио је функцију председника Међународне социолошке асоцијације, а председавао је и Гулбенкијановом комисијом за реструктурирање друштвених наука. Више од двадесет година је објављивао коментаре о актуелним политичким, економским и социјалним дешавањима у Америци и свету, који су се појављивали два пута месечно, с тим да је петстоти и последњи коментар објављен непосредно пред његову смрт (Wallerstein 2019).

Већина приказа анализе светских-система овај теоријски приступ оцењује као еклектички по свом карактеру, што упућује да је Волерстиново размишљање било под утицајем разнородних интелектуалних струјања, од којих већина није англо-америчке провенијенције. Као главна идејна изворишта светско-системске перспективе наводе се француска историографска школа Анали, предвођена Броделом, немачка историјска економија и марксизам (Goldfrank 2000: 160). Такође је неопходно навести утицај латиноамеричких теоретичара зависности, у првом реду Андре Гундер Франка, који је формулисао чувену идеју о „развоју заосталости“ (Frank 1969: 3–17). Заједно са Самиром Ами-

³ За детаљан преглед историје кризе на Универзитету Колумбија в. Avorn *et al.*, 1969.

ном и Ђованијем Аригијем (Giovanni Arrighi), Франк и Волерстин су постали најистакнутији експоненти теорије светског(-)система, теоријске заједнице познате и као „четворочлана банда“, према називу који се користи за четири новоиндустријализоване земље Источне Азије. Поред тога, Волерстин је као најзначајнији интелектуални утицај навео теоријски рад политичких економиста Карла Полањија и Јозефа Шумпетера (Joseph Schumpeter), родоначелника психоанализе Сигмунда Фројда (Sigmund Freud), као и заступника права „презрених на свету“ Франца Фанона (Franz Fanon) (Wallerstein 2000: xxii). Почетком осамдесетих година прошлог века дошао је под велики утицај идеја Иље Пригожина (Иљја Пригожин), лауреата Нобелове награде за хемију 1977. године, чији је рад упутио озбиљан изазов њутновском моделу науке (Prigogine i Stengers 1982). Међу ауторима који нису добили признање за свој допринос развоју анализе светских-система треба навести марксистичког социолога Оливера Кокса (Oliver Cox) (Hier 2001).

Посматрајући његову интелектуалну биографију, могуће је извести неколико закључака о лику и делу Имануела Волерстина. Први закључак се односи на чињеницу да је Волерстин био човек велике ерудиције, прави интелектуални омнивор, плодан аналитички ум чија је најмаркантнија карактеристика била „смела синтетичка имагинација“ (Goldfrank 2000: 160), коју најбоље описује Марк Блоков (Marc Bloch) слоган – године анализе за један дан синтезе (Moretti 2000: 56–57). Читање Волерстиновог магнум опуса *Модерни светски-систем* (Wallerstein 1974; 1980; 1989; 2011a) пружа увид у оно што је Блок желео да искаже, будући да „[т]екст који је стриктно Волерстинов, његов „дан синтезе“, заузима једну трећину странице, једну четвртину, можда половину; остало су цитати (четрнаест хиљада, у првом тому...)“ (Moretti 2000: 57). Други закључак се односи на чињеницу да је Волерстин био архетипски пример ангажованог интелектуалца, историјски друштвени научник (како је себе називао) који је остао доживотно привржен вредностима политичке левице. Иако се веома рано уверио да су и социјалдемократе и комунисти имали право у оптужбама које су међусобно упућивали (Wallerstein 2000: xv), до краја живота је остао непоколебљиви борац за друштвену правду и бескомпромисни критичар капитализма, историјског друштвеног система чију је структуру и динамику анализирао, разоткривајући његову ирационалност и предвиђајући његов скорашњи колапс. Иако млађим генерацијама социолога светско-системски приступ може деловати као интелектуални анахронизам, реликт прошлости чије је место на сметлишту историје друштвених теорија, садашњи период хаотичне транзиције би могао показати у чему се састоји истинска вредност ове теоријске перспективе, намећући тако потребу за студиозним изучавањем Волерстинових радова.

Дебата о парадигми

Термини „теорија светских-система“, „светско-системски приступ“ и „светско-системска перспектива“ се веома често користе као синоними за те-

оријску парадигму која се везује за име Имануела Волерстина. Међутим, овај аутор је сматрао да природу његовог научног рада најбоље изражава термин *анализа светских-система*. Разлог за то је што термин „теорија“, као скуп међусобно повезаних кохерентних, ригорозних и јасних идеја, може означавати прерано затварање научне активности (Wallerstein 2002a: 358). На другом месту Волерстин је нагласио како се анализа светских-система не може сматрати чак ни посебном теоријском парадигмом у друштвеној науци, попут структуралног функционализма или марксизма, већ „позивом за дебату о парадигми“ (Wallerstein 2000: 148). Као засебна теоријска перспектива која се на интелектуалној сцени појавила почетком седамдесетих година прошлог века, анализа светских-система је била један у низу дисидентских приступа и дисциплина који су настали као протест против теоријских и методолошких императива америчке друштвене науке након 1945 (Ibid. 151). Заједно са осталим дисидентима као што су теорија зависности, анализа цивилизација, међународна политичка економија, историјска социологија и светска историја, анализа светских-система је била побуна против конвенционалне друштвене науке,⁴ чији су критеријуми научног истраживања почели да се перципирају као препреке у долажењу до плаузибилног објашњења друштвених појава. Према томе, анализа светских-система се најбоље може разумети кроз полемику са њеним теоријским, методолошким и епистемолошким опонентима,⁵ при чему сваки од ових опонената има свој назив: *модернизацијско-девелопменталистичка парадигма* (Chew and Lauderdale 2010: 1); *методолошки национализам* (Beck 2003: 454); *дисциплинарни пароксијализам* (Wescott 1994: 50) и *две културе* (Snou 1971).

Модернизацијско-девелопменталистичка парадигма или теорија модернизације представља социолошки приступ проблему развоја чија је доминација у америчкој друштвеној науци приближно трајала од завршетка Другог светског рата до почетка 1970-их. Ово је био период током којег је термин *развој* заузимао средишње место у вокабулару друштвених научника, а који је био додатно обогаћен новим термином – Трећи свет (данас замењен називом *глобални Југ*) – док је у исто време дошло до настанка и пролиферације обласних студија и спровођења утицајне анализе Економске комисије за Латинску Америку.⁶ Како је Волерстин записао, најзначајнија промена у друштвеној науци

⁴ Како пише Вилма Данавеј (Wilma Dunaway), када је Волерстин 1974. објавио своје пионирско дело *Модерни светски-систем*, „његова теоријска концептуализација се сматрала радикалном, исувише детерминистичком, јеретичком и свакако не „нормалном“ социологијом“ (Dunaway 1999: 284).

⁵ Када се одлучујемо за такав начин приказа теорије светских-система, усвајамо Волерстинов став према којем „није могуће разумети или проценити било ког аутора не узимајући у обзир контекст у којем је писао/писала, а нарочито против чега је писао/писала“ (Wallerstein 2000: xx).

⁶ Економска комисија за Латинску Америку је основана као регионално тело Уједињених нација у циљу изучавања проблема развоја латиноамеричких земаља. Крајем 1940-их и 1950-их њен директор је био аргентински економиста Раул Пребиш (Raúl Prebisch). Анализа коју је спровела ова комисија је остварила трајан утицај на друштвену теорију, док се сâм Пребиш наводи као отац теорије зависности (Chirot and Hall 1982: 90).

током првих двадесет и пет година након Другог светског рата било је „откриће савремене стварности Трећег света“ (Wallerstein 1999: 192–193). По први пут након свог конституисања у XIX веку, социологија, економија и политичка наука су почеле да полажу право на легитимност изучавања ванзападног света. Бавећи се питањем неразвијености земаља Трећег света, модернизацијско-девелопменталистички приступ је постулирао да сва национална друштва, независно од њихових историјских разлика, пролазе кроз исте етапе развоја, тако да економски неразвијена друштва Трећег света могу да остваре прогрес и достигну ниво развијености Северне Америке и Западне Европе (Chew and Lauderdale 2010: 1–2). Према теорији модернизације друштва Трећег света се суочавају са проблемима интерне природе, као што су резидууми феудализма и петрификоване архаичне институције. Ова идеја је најјасније била формулисана у виду тезе о дуалном друштву (Frank 1969: 62).

Према томе, поред аисторичности, представници теорије модернизације су заузели нехолистички приступ у свом изучавању развоја земаља Трећег света. Иако није био први који је артикулисао критику модернизацијско-девелопменталистичке парадигме, Волерстин је у потпуности одбацио њене фундаменталне премисе и заузео дијаметрално супротно становиште. Заправо, Волерстин је своју теоријску перспективу развио као експлицитну реакцију против теорије модернизације (Ragin and Chirot 1991: 300). Инсистирајући на неопходности повезивања историје и друштвене теорије, овај аутор је исто тако сматрао да је потребно усвојити холистичку перспективу и схватити како је проучавање појединачних друштава као да су изолована једна од других „подједнако варљиво и опасно“, те да такав приступ „пружа непотпуне и често погрешне закључке о природи друштвених проблема“ (Chirot and Hall 1982: 102). Волерстин је покушао да неутралише ову тенденцију постулирајући да су сва друштва, укључујући и друштва Трећег света, интегрисана у *капиталистичку светску-економију* у којој су структуралне разлике између богатих и сиромашних земаља *conditio sine qua non* функционисања овог историјског система. Такво гледиште је имало важну практичну импликацију, а то је да остваривање развоја земаља глобалног Југа, на начин који су сугерисали теоретичари модернизације, у таквом систему није могућ. Разорна критика коју су упутиле теорија зависности и анализа светских-система, као и одређени ваннаучни фактори попут рата у Вијетнаму, пресудно су утицали да теорија модернизације буде детронизована као владајућа парадигма у социологији развоја. Модернизацијско-девелопменталистичка парадигма је напослетку доживела интелектуални банкрот и била одбачена као „емпиријски невалидна, теоријски неадекватна и политички неделотворна“ (Frank 1969: 21), док је истовремено стекла неславну репутацију „идеологије западног империјализма“ (Berger 1992: 14).

Волерстинова критика теорије модернизације због изучавања друштава у *аналитичком карантину* (Ajl 2019) не ограничава се искључиво на ову теоријску перспективу, већ уједно представља и вехементан напад на традиционалне концепте и категорије историјских друштвених наука. Наиме, Волерстин је од-

бацио методолошки национализам, становиште према којем јединицу анализе чини национално друштво/држава (или племе, нација, град, село), а самим тим и класично одређење социологије као „науке о друштву“. По његовом мишљењу, прогрес у друштвеним наукама подразумева елиминацију методолошког национализма и прихватање *светског-система* (са цртицом!) као валидне јединице анализе. Волерстин је до кључног концепта у свом теоријском раду дошао посредним путем, захваљујући капиталном делу Фернана Бродела *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II* (Brodel 2001a; 2001b), са којим се први пут сусрео посредством радова пољског економског историчара Маријана Маловиста (Marian Malowist) у време када ово знаменито дело школе Анали још увек није било доступно у енглеском преводу (Wallerstein 2002a: 360). Броделова заслуга је била у томе што је у *Медитерану* поставио питање избора јединице анализе, при чему је сматрао да је медитерански свет представљао *светску-економију*. Сам Бродел је концепт преузео од немачког географа Фрица Рерига (Fritz Rörig), који је двадесетих година прошлог века писао о *Weltwirtschaft*, а који је аутор *Медитерана* на француски језик превео не као *économie mondiale*, већ као *économie-monde*. Како је Волерстин записао, „ова разлика је била круцијална: између *économie mondiale* у значењу „привреда света“ и *économie-monde* у значењу „привреда која је свет“ [...] У другој формулацији, свет није реификовани ентитет који је тамо и унутар кога је привреда конструисана; наместо тога, привредни односи одређују границе социјалног света. Друга разлика је била географска. У првом значењу, „свет“ се изједначава са планетом; у другом значењу, „свет“ значи једино велики географски простор (унутар кога су смештене многе државе), који, међутим, може бити, а обично јесте, мање екстензиван од планете (али исто тако може обухватати читаву планету)“ (Ibid. 361).

Поред тога, Волерстин је у свом раду подвукао разлику између три типа историјских друштвених система: мини-система и две варијанте светског-система, светских-империја и светских-економија. Ова подела је начињена на основу Полањијевог разликовања три начина економског понашања: реципроцитета, редистрибуције и размене, с тим да се први односи на мини-системе, други на светске-империје, док је трећи вид економског понашања заступљен у светској-економији (Goldfrank 2000: 166). Волерстин је на основу ове дистинкције идентификовао три историјска раздобља. Прво раздобље јесте оно пре 8–10 000. пре н. е., о којем се зна веома мало и током којег је свет највероватније био сачињен од великог броја раштрканих мини-система. Следеће раздобље траје од 8–10 000. пре н. е. до око 1500. н. е., током којег су коезистирала сва три варијетета историјских друштвених система. Треће раздобље наступа око 1500. године, када настаје модерни светски-систем, односно капиталистичка светска-економија, историјски друштвени систем у којем и данас живимо (Wallerstein 1996: 295). Разлог за коришћења епитета *историјски* почива у томе што је Волерстин на тај начин желео да нагласи провизорну егзистенцију свих друштвених система, па тако и модерног капиталистичког светског-система, прихватајући Броделово уверење да су светске-економије налик орган-

ским структурама, које се рађају, трају одређено време и напоследку умиру, те да је из тог разлога могуће говорити о више светских-економија/система⁷ (Wallerstein 2002a: 362).

Дисциплинарни пароксијализам се налази на мети критике анализе светских-система зато што овај теоријски приступ тежи синтези различитих друштвених наука, а будући да су дисциплинарне границе изгубиле свој легитимитет, истиче се и потреба за њиховом реконфигурацијом. Када су се друштвенонаучне дисциплине појавиле у XIX веку, оне су настале као интелектуални одблесак центристичког либерализма, доминантне идеологије овог раздобља, који је друштвену реалност поделио на три аутономна домена – тржиште, државу и цивилно друштво – с тим да је сваки од њих наводно имао властиту логику функционисања коју је изучавала засебна дисциплина (Wallerstein 2004: 6). Тржиште је тако постало предмет изучавања економије, политичка наука је као свој предмет присвојила државу, док је изучавање цивилног друштва припало социологији. Такође, иако је настала много пре конституисања осталих друштвенонаучних дисциплина, историографија у XIX веку доживљава ранковску методолошку револуцију (Wallerstein 2000: 191).

Овде треба додати да наведене дисциплине нису само настале *на Западу*, већ су истовремено настале *ради изучавања Запада*, који се у то време сматрао цивилизованим делом модерног света, за разлику од „примитивних“ друштава (европских колонија), чије је проучавање постало задатак антропологије. Када су у питању друштва која су у то време перципирана као да се налазе на нешто вишем ступњу цивилизацијског развоја, попут Кине, Индије или Персије, за њих је исто тако била намењена посебна дисциплина – оријенталне студије. Наведене дисциплине су академски институционализоване у другој половини XIX и првој половини XX века, свака са властитим департаментима на универзитетима, монографијама, стручним часописима и професионалним удружењима. Међутим, свет након Другог светског рата се значајно разликовао од материјалне стварности која је изнедрила друштвене науке у XIX веку, што је суштински довело до трансцендирања дисциплинарних граница и данашње кризе легитимитета друштвених наука (Wallerstein 2004: 74–75).

Поред тога што се поменуто разграничење друштвенонаучних дисциплина заснивало на дихотомијама цивилизовано/примитивно и садашњост/прошlost, оно је у свом средишту обухватило и дилему наука/хуманистика, односно дистинкцију коју је Чарлс Сноу (Charles Snow) назвао „двема културама“

⁷ Ово је уједно и разлог због чега се Волерстинов приступ назива анализом *светских-система*. С друге стране, Андре Гундер Франк је у својим каснијим радовима (Frank and Gills 1996) ревидирао своја гледишта и одбацио идеју о објективном постојању различитих начина производње (феудалног, капиталистичког, социјалистичког) и транзиције из једног система у други. По његовом мишљењу, историја светског система траје најмање пет хиљада година, при чему је одувек постојао само један светски систем (без цртице!), који је географски захватао већи део планете, док су Северна и Јужна Америка и Аустралазија касније инкорпорирани у овај систем. Такође, супротно Волерстиновом становишту, Европа је према таквом теоријском оквиру све до XIX века имала маргиналну улогу у светском систему (Frank 1998).

(Snou 1971). Према Волерстиновом мишљењу, подела на две културе је лажна дебата која се темељи на епистемолошком резу који је начињен између науке, као потраге за истином, и филозофије/хуманистике, дефинисане као потрага за лепим и добрим (Wallerstein 2004: 3). Целокупна историја друштвених наука представља тешку борбу за одређивање властите позиције у овој дебати. Приликом свог конституисања у XIX веку, социологија, економија и политичка наука су се сврстале на страну науке и усвојиле номотетски приступ, док су историографија, антропологија и оријенталне студије преузеле хуманистички карактер и идиографски приступ. Прогласивши потрагу за истином и потрагу за добрим јединственим подухватом, Волерстин је пледирао у корист епистемолошке реунификације две културе, што би подразумевало и одбацивање вредносне неутралности друштвених научника као јалове илузије (Wallerstein 1999: 249). Реконфигурација друштвених наука за коју се залаже анализа светских-система крајње је неопходна у периоду када се ове дисциплине суочавају са егзистенцијалном анксиозношћу која захтева адекватан одговор њихових посленика. У супротном, „постаћемо друштвено ирелевантни и одгурнути у неки мали кутак неке мале академије, осуђени да проводимо своје време у бесмисленим ритуалима као последњи монаси неког заборављеног бога“ (Ibid. 154–155).

Дуги шеснаести век

Објављивање књиге *Модерни светски-систем: капиталистичка пољопривреда и извори европске светске-економије у шеснаестом веку* 1974. године је имало велики одјек у свету друштвених наука. Први том Волерстиновог магнум опуса не само што је наредне године био овенчан Сорокиновом наградом, већ је готово непосредно по објављивању стекао статус класика и постао предмет бројних похвала, дискусија и критика (Hechter 1975; Brenner 1977; Skocpol 1977; Gourevitch 1978; Evans 1979; Aronowitz 1981; Zolberg 1981; Stinchcombe 1982). Како је записао Волтер Голдфранк (Walter Goldfrank), упркос обиљу података и интерпретација, средишња идеја књиге је јасна: „Капитализам је светска-економија коју сачињавају централни, периферни и полупериферни производни региони интегрисани путем тржишних механизма који су заузврат искривљени од стране јачих конкурентских држава, од којих ниједна није довољно снажна да контролише читаву економију“ (Goldfrank 2000: 178). Узимајући у разматрање раздобље од 1450. до 1640. године („дуги шеснаести век“), Волерстин је у првом тому настојао да објасни који су фактори довели до квалитативне прекретнице у модерној историји, односно да одговори на питање како и зашто је дошло до појаве капитализма као радикално новог историјског друштвеног система.

Објашњавајући настанак новог система на рушевинама феудалног поретка, Волерстин полази од претпоставки које дивергирају од увреженог мишљења друштвених теоретичара који су се бавили овим питањем, од којих већи-

на успон капитализма посматра као прогрес у историји човечанства. Насупрот њима, Волерстин успон и консолидацију капитализма види као историјску аномалију, односно као „ужасну болест којом је Европа (а кроз Европу свет) била заражена“ (Wallerstein 1996: 295); као „вирус који се брзо раширио“ (Wallerstein 1999: 182); тако да оно што аутори често називају „успоном Запада“, у Волерстиновој интерпретацији светске историје представља његов „морални колапс“ (Ibid. 129). Тренутак „моралног колапса“ је уследио након дугог раздобља кризе феудализма (1250–1450), када је Европу задесила демографска криза као последица Црне смрти (куге), која је узроковала недостатак радне снаге неопходне за обраду земље. Приходи сениора су значајно опали, наступила је контракција трговине, а владајући слојеви су водили разоран рат један за другим, попут Стогодишњег рата и Ратова ружа, док су се истовремено суочавали са бројним сељачким бунама и могућношћу кулака да економски просперирају. Институција кметства је у таквим друштвеним условима потпуно нестала, а државе су се нашле на ивици колапса. Кризу политичких структура је пратила криза ауторитета институције која је служила као један од стожерних стубова феудалног поретка – католичке цркве – у чијем су се окриљу појавиле разне егалитарне јереси (Wallerstein 1992: 588). Подједнако значајан фактор за успон капитализма јесте чињеница да је Европа у тренутку своје највеће рањивости била поштеђена освајачких похода, које би у том раздобљу најизвесније предузели Монголи, али који се нису догодили услед дубоке кризе Монголског царства, такође изазване пандемијом куге (Ibid. 612).

Према томе, у Волерстиновом теоријском оквиру, успон капиталистичког система се не може приписати никаквој иманентној карактеристици европске цивилизације, већ *специфичној конјунктури*. Капитализам је доживео успон и консолидацију захваљујући слабости социјалне опозиције развоју таквог система. Протокапиталистички елементи су били присутни много пре „дугог шеснаестог века“, како у Западној Европи, тако и у многим другим деловима света, али је у претходним историјским системима прекомерно јачање капиталистичких слојева било спутавано од стране одређених социјалних институција.⁸ Специфична конјунктура у кризном раздобљу европске историје (пропаст сениора, колапс државе, криза цркве, одсуство монголске инвазије) значила је урушавање таквих институционалних баријера и рођење потпуно новог историјског социјалног система, капиталистичке светске-економије, која је у следственом периоду доживела консолидацију и експанзију (Wallerstein 1999: 128). Док су светске-економије у прошлости биле веома слабе социјалне формације које су се дезинтегрисале или постајале светске-империје, капиталистичка светска-економија представља агресиван, динамичан и ефикасан систем који је апсорбовао преостале мини-системе и светске-империје. До краја XIX века капитализам је у своје оквире инкорпорирао све делове света и тако постао први историјски систем који је географски захватио читаву планету (Ibid.

⁸ Као пример тога може се навести борба католичке цркве у средњовековној Европи против праксе лихварства (Wallerstein 1999: 128).

58). Модерни светски-систем је тек тада уистину постао *светски*. Суштинска карактеристика која дефинише овај систем и која га разликује од свих претходних историјских система (његова *differentia specifica*) јесте то што се такав систем заснива на *тежњи за бесконачном акумулацијом капитала* (Wallerstein 1996: 293).

За објашњење структуре капиталистичке светске-економије Волерстин је увео релационе концепте *центар*, *периферија* и *полупериферија*. „Откриће“ периферије као једног од фундаменталних концепата у теорији светских-система представља још један допринос економског историчара Маловиста и латиноамеричких друштвених научника (Економска комисија за Латинску Америку) (Wallerstein 2002а: 363). У шеснаестовековној Источној Европи је дошло до појаве погрешно назване „другим феудализмом“. За други феудализам је било карактеристично то да је производња, за разлику од раздобља првог феудализма, била намењена продаји на удаљеним тржиштима. Процес који су историчари описивали када су говорили о другом феудализму заправо је било претварање Источне Европе у периферију капиталистичке светске-економије (Ibid. 363). Овде се Волерстиново становиште поново размимоилази са класичним марксистичким становиштем, према којем капиталистички начин производње може постојати једино у друштвима у којима најамни радници, будући да не поседују средства за производњу, продају своју радну снагу у замену за надницу. Друштва у којима су присутни другачији методи контроле рада (ропство, присилни рад, кметство) не могу се оквалификовати као капиталистичка, али су теоретичари веровали да она то могу постати на вишим ступњевима развоја. Кључна Волерстинова тврдња јесте да капиталистичка светска-економија подразумева међународну поделу рада између централних, периферних и полупериферних зона, при чему таква структурална стварност захтева да у сваком од ових подручја постоје различити начини контроле рада (нпр. слободан најамни рад у Западној Европи, кметство у Источној Европи, ропство у Африци) (Ibid. 364).

Однос центра, периферије и полупериферије је описан преко термина „неједнака размена“ и „робни ланци“. Док периферне зоне обезбеђују потребне сировине, центар на основу таквих ресурса израђује готове производе који се касније продају на светском тржишту. Као уџбенички пример робног ланца може се навести памук који су робови узгајали на плантажама, а који је касније постајао манчестерски текстил (Goldfrank 2000: 168). Механизми неједнаке размене омогућавају економску добит земљама центра, али такав структурални однос нужно укључује експлоатацију периферије, док се полупериферија налази између ова два производна региона и омогућава стабилизацију капиталистичког светског-система. Стога, Волерстин закључује да „капитализам не обухвата само апропријацију вишка вредности власника од радника, већ и апропријацију вишка читаве светске-економије од стране централних подручја. И ово је било тако у фази агрикултурног капитализма, као што је и у фази индустријског капитализма“ (Wallerstein 2000: 86).

Иако је неједнака размена постојала и у далекој прошлости, оно што је за капиталистички светски-систем карактеристично јесте скривена природа овог

механизма која се постиже помоћу својеврсне „оптичке илузије“. Ова оптичка илузија се односи на привидну раздвојеност економске арене (међународна подела рада са интегрисаним производним процесима) и политичке арене (појединачне националне државе са статусом суверених ентитета) (Wallerstein 1983: 31). У стварности, робни ланци трансцендирају националне границе, а да би се такав процес несметано одвијао, неопходна је помоћ политичких структура, при чему су државе центра моћне и ефикасне, док су државе периферних зона економски, политички и војно слабе. Функционисање механизма неједнаке размене је дуго била скривена димензија капиталистичке светске-економије, толико да су аналитичари почели да систематски разоткривају овај механизам тек након петсто година његовог постојања (Ibid. 31). С обзиром на његов *modus operandi*, капитализам је у Волерстиновом теоријском оквиру представљен не само као агресиван и експлоататорски, већ и као потпуно *ирационалан* систем. Заточеници зачараног круга који су сâми створили, капиталисти имају циљ да акумулирају капитал само како би након тога акумулирали још више капитала и тако *ad infinitum* (Ibid. 40).

Међутим, након петсто година његовог постојања, капитализам је почео да се урушава под теретом властитих неразрешивих контрадикција. Структуралне тензије које прете да дестабилизују систем нису последица његових слабости, већ последица његовог успеха, динамизма и ефикасности. Овај аутор је у свом раду идентификовао три структуралне тензије, односно три секуларна тренда који се приближавају својим асимптотама и који минирају процес акумулације капитала. Први се односи на урбанизацију света, која за резултат има немогућност капиталиста да обарају цену рада. У прошлости су капиталисти могли да рачунају на константан прилив радника из руралних области, од којих је већина по први пут ступала на тржиште рада и била спремна да прихвати ниске наднице, док је додатна предност капиталиста била у томе што ови радници нису имали свест о својим класним интересима и методама борбе за њихово остваривање. Таква ситуација би се променила након одређеног времена, али су капиталисти увек могли да изместе производњу у друга рурална подручја и тако одрже ниске трошкове улагања, што је могућност коју све више губе услед процеса урбанизације света, а који се нарочито убрзао у раздобљу након Другог светског рата (Volerstin 2004: 60). Следећи секуларни тренд представља еколошка криза коју је произвела капиталистичка акумулација. Економисти су крчење шума, загађивање река, одлагање токсичног отпада и остале облике девастирања животне средине обухватили еуфемизмом „екстернализација трошкова“, под чиме се подразумева пребацивање ових трошкова са капиталиста на државу. Међутим, као последица заоштравања еколошке кризе и активности одређених друштвених актера попут еколошких покрета, капиталисти почињу да губе привилегију „екстернализације трошкова“, при чему ће било која промена у овом случају неминовно произвести редукацију нивоа профита (Ibid. 61–62). Последњи секуларни тренд јесте цена демократизације света, односно данас готово универзалан захтев за остваривање права на образовање, здравствену заштиту и гарантовани доживотни доходак, који

се може испунити једино повећањем пореских стопа, што заузврат озбиљно утиче на могућност капиталиста да акумулирају капитал (Ibid. 63). Наведене структуралне тензије указују на то да је у капиталистичкој светској-економији присутан висок дисеквилибријум и да уграђени механизми нису у могућности да врате систем у равнотежу. Према Волерстиновом мишљењу, средином овог века догодиће се коначни нестанак капитализма и настанак новог историјског система, али који ће уследити тек по завршетку периода драматичне транзиције, након много сеизмичких потреса и тектонских поремећаја.⁹

Старе и нове побуне против система

Поред тога што је испитао генезу, структуру и механизме функционисања капиталистичког светског-система, Волерстин је велику пажњу посветио теми социјалне опозиције овом систему која је своју реификацију добила у форми *антисистемских покрета*. Преглед историјске трајекторије ових покрета нужно мора започети од Француске револуције као догађаја који је био много значајнији за светски-систем него за сâмо француско друштво (Wallerstein 1993: 2). Француска је крајем XVIII века била епицентар политичког земљотреса који је имао две фундаменталне консеквенце. Прва консеквенца је био „коперникански обрт“ у схватању суверенитета, који је значио да његов носилац више није монарх већ народ. Друга консеквенца је било радикално ново схватање да је политичка промена нормална појава (Wallerstein 2000: 458). Као одговор на револуционарна превирања у француском друштву, у првој половини XIX века кристализовале су се три политичке идеологије – конзервативизам, либерализам и радикализам/социјализам – при чему је свака од ових идеологија била принуђена да понуди одговор на питање политичке промене. Конзервативци су сматрали да је неопходно успорити промене у највећој могућој мери, социјалисти су желели да их убрзају, док су либерали заузели средњу позицију и сугерисали технократско решење – промене треба да се одвијају контролисаном брзином уз помоћ експертског, научно фондираног знања (Wallerstein 1999: 146).

У исто време се појавио термин „опасне класе“ који се користио како би описао сегменте становништва попут урбаног пролетаријата у Западној Европи, развлашћених сељака, занатлија маргинализованих услед процеса индустријализације, као и миграната из различитих културних зона, који нису поседовали стварну политичку моћ, али који су претендовали на њено остваривање

⁹ Волерстин је у својим радовима изнео предвиђање о изворима социјалне нестабилности у догледној будућности, а једна таква тврдња заиста делује пророчки у контексту данашње мигрантске кризе. Наиме, овај аутор је тврдио да ће растућа поларизација у светском богатству и популацији довести до великих миграторних кретања из земаља глобалног Југа у земље Севера, чији ће исход бити „интерна политичка нестабилност на Северу, која ће двоструко долазити од десничарских антимигрантских снага и од сâмих имиграната који ће захтевати политичка (а отуда и економска) права; и све то у контексту у којем ће све групе изгубити веру у државу као средство решавања социјалних неједнакости“ (Wallerstein 1993: 5).

(Ibid. 145). Револуционарни гнев политички и економски депривираних слојева је кулминирао 1848. године, када је *status quo* на кратко време био озбиљно угрожен. Иако су владајуће класе успеле да насилним путем зауздају револуцију и сачувају поредак, било је неопходно осмислити ново решење за питање опасних друштвених класа. Као резултат тога центристички либерализам је постао доминантна идеологија (геокултура капиталистичког светског-система), док су ривалске идеологије, конзервативизам и социјализам, постале његови „аватари“ (Ibid. 69). Како би извршили пацификацију опасних друштвених класа, уместо прекомерне употребе легитимног насиља, владајуће класе су се одлучиле за *тактичке концесије*. До краја XIX века усвојен је политички програм либералног центра, који је обухватао три елемента: проширење изборног права, изградњу социјалне државе и култивисање националистичког сентимента¹⁰ (Wallerstein 2000: 459).

С друге стране, антисистемски покрети су након револуционарне 1848. године стекли увид да спонтане побуне не могу резултирати остваривањем жељених политичких циљева. Из тог су разлога били приморани да пажљиво размотре питање стратегије, око којег су вођене бројне острашћене расправе, о чему сведочи дебата између револуционара и реформски усмерених социјалиста у земљама центра, као и дебата између културних и политичких националиста у земљама периферије. До 1880-их су покрети Старе левице (социјалдемократски, комунистички, националноослободилачки) постигли консензус око питања базичне стратегије. Ови покрети су прихватили заједничку стратешку премису да је за реализацију жељених промена неопходно најпре освојити државну власт, а након тога извршити трансформацију света (Volerstin 2004: 218). Иако је постојала разлика у методама освајања државне власти (изборни процес или оружана револуција), сви антисистемски покрети у другој половини XIX и првој половини XX века су усвојили стратегију два корака као фундаменталну премису.

Либерали су у првим деценијама XX века настојали да прошире свој политички програм на интернационалном нивоу. Доктрина Вудроа Вилсона (Woodrow Wilson) о праву нација на самоопредељење, као и програми економске помоћи неразвијеним земљама глобалног Југа које су развили потоњи амерички председници, били су пандан идејама универзалног права гласа и социјалне државе (Wallerstein 2000: 464). Истовремено, антисистемски покрети, који су првобитно били веома слаби и принуђени на борбу за опстанак, низали

¹⁰ У прилог Волерстиновом гледишту да су до краја XIX века „сви постали либерали“ иде чињеница да је у Великој Британији радикално проширење изборног права заговарао торијевац Бенџамин Дизраели (Benjamin Disraeli), док је у Немачкој идеју социјалне државе осмислио конзервативни Ото фон Бизмарк (Otto von Bismarck) (Wallerstein 1990: 20). Трећи елемент политичког програма либералног центра, култивисање национализма, значио је подстицање мржње према некој суседној земљи, али и подстицање мржње припадника беле расе према „нецивилизованим“ народима. Ширење националистичког/расистичког сентимента је било успешно реализовано увођењем обавезног основног образовања и служења војске (Wallerstein 1999: 9).

су све веће успехе и освајали власт у једној држави за другом. Након 1945. године постало је уобичајено говорити о трипартитној подели света, при чему су у свакој од постојећих геополитичких зона на власти били антисистемски покрети. На Западу су државну власт освојиле социјалдемократске партије као наследнице деветнаестовековних антисистемских покрета; на Истоку су власт освојиле комунистичке партије; док су у земљама Трећег света власт освојили националноослободилачки покрети (Wallerstein 1990: 27). Према томе, покрети Старе левице су били успешни у реализацији првог корака своје стратегије, као и у спровођењу одређених реформи у домену друштвене једнакости, политичке слободе и интернационалне солидарности (Ibid. 38). Међутим, оно у чему ниједан од покрета Старе левице није успео била је трансформација света као други корак њихове базичне стратегије. Наместо тога, антисистемски покрети који су били на власти почели су да заговарају *инкрементализам*, односно политику постепене друштвене промене, уз тврдњу да ће резултати такве политике постати очигледни, ако не садашњим, онда свакако будућим генерацијама (Wallerstein 1999: 42).

Таква политика старих антисистемских покрета напослетку је довела до разочарења народних маса и широко распрострањеног незадовољства. Одлучујућа прекретница је наступила 1968. године, датум који Волерстин често наводи као годину када се одиграла *светска револуција* која је имала вишеструке последице (Wallerstein 1990: 39). У земљама широм света, како у Сједињеним Америчким Државама, Француској и Италији, тако и у Југославији, Мексику и Јапану, народне масе су иступиле против антисистемских покрета који су били на власти. Протест је настао услед неуспеха стратегије два корака, односно неуспеха антисистемских покрета да трансформишу свет. Револуционарни субјекти су том приликом били „изостављени“ сегменти становништва, односно друштвене групације које су сматрале да нису биле обухваћене политичким променама које је спровела Стара левица (Wallerstein 2000: 429). Као последица тога, уместо три, постојало је шест варијетета антисистемских покрета, док је истовремено уведена дихотомија Стара/Нова левица. Према томе, поред социјалдемократског, комунистичког и националистичког, појавили су се „нови“ друштвени покрети (феминистички, мировни, еколошки, покрет за права хомосексуалаца и др.), који су били лоцирани на Западу; на Истоку су настали антибирокаратски покрети, а у земљама Трећег света антизападњачки покрети (Wallerstein 1990: 43).

Светска револуција 1968. је имала отрежњавајући ефекат у смислу разумевања чињенице да освајање државне власти није довољан услов за реализацију политичке промене. Иако су нови антисистемски покрети стекли увид у политичку неодрживост стратегије два корака, потрага за алтернативном стратегијом се наставила и у периоду након 1968. Као што је Волерстин на једном месту записао: „Када једном будемо прихватили да је власт у пракси енормно дифузна, моћи ћемо да видимо како освајање власти од стране фамилије антисистемских покрета подразумева много више од освајања државне власти, која, ако не секундарна по значају, у најмању руку може бити секундарна у времен-

ској секвенци. Какву год стратегију конструисали, мора се одбацити слепа вера да је контролисање државног апарата кључ за све остало; врло лако може бити да је све остало кључ за контролисање државног апарата“ (Ibid. 47). Још једна последица револуције 1968. било је окончање доминације центристичког либерализма. Ово је у суштини значило повратак идеолошком пејзажу из периода 1815–1848, када су се три ривалске идеологије бориле за превласт, при чему је овај пут тријумфовао конзервативизам, иако под новим називом – неолиберализам (Wallerstein 1999: 43). Пад Берлинског зида и урушавање реалсоцијализма 1989. године представљају последњу, геополитичку последицу светске револуције, будући да је 1989. била тачка кулминације таласа незадовољства широких народних маса који је покренут 1968 (Ibid. 153).

У раду под насловом *Нове побуне против система* (Wallerstein 2002b) Волерстин је настојао да идентификује скорашње претенденте на статус анти-системских покрета. Овај пут, поред нових социјалних покрета попут еколошког и феминистичког, као примере антисистемских покрета наводи маоистичке покрете, организације за људска права и антиглобалистичке/алтерглобалистичке покрете. Последњи у низу ових покрета се декларише као непомирљиви критичар неолибералне глобализације, а један од њихових највећих успеха је био масован протест у Сијетлу 1999. године, догађај који је остао познат и као Битка за Сијетл, који је довео до прекида заседања Светске трговинске организације. Једна од карактеристика алтерглобалистичких покрета јесте тежња за интеграцијом свих осталих покрета, од Старе левице до организација за људска права, у јединствену мрежу покрета. Поред тога, код ових покрета је приметно потпуно одсуство хијерархије, док је бразилски град Порто Алегре од 2001. године постао место одржавања Светског социјалног форума, главне организације алтерглобалистичких покрета, чијим је састанцима присуствовао и сâм Волерстин, а која је осмишљена као директна супротност Светском економском форуму који се традиционално одржава у Давосу. Иако до сада нису успели да креирају алтернативу стратегији два корака, ова врста социјалних покрета је имала запажену улогу у раном XXI веку због изазова који су упутили Вашингтонском консензусу и бескомпромисне борбе за социјалну правду коју воде под слоганом „другачији свет је могућ“ (Ibid. 37).

Quo vadis, хегемоне?

Иако се као највећи допринос Имануела Волерстина може навести увођење нове теоријске парадигме у друштвеним наукама, било би крајње неоправдано занемарити значај овог аутора за разумевање међународних односа. Ово је могуће илустровати на примеру Волерстиновог објашњења узрока грађанског рата у Украјини. У коментару који је на његовом веб-сајту објављен 15. новембра 2011, Волерстин је размотрио политичке импликације изградње гасовода Северни ток 1. Далеко више од економског пројекта, Северни ток 1 је био подухват који је означио политичко зближавање земаља Западне Евро-

пе и Руске Федерације, односно поновно успостављање осовине Париз–Берлин–Москва. Такав развој догађаја је истовремено значио маргинализацију појединих источноевропских земаља, као и непосредно угрожавање интереса Сједињених Америчких Држава. Због тога је Волерстин свој коментар завршио запажањем да таква реконфигурација односа доводи Украјину у проблематичну позицију, али и питањем како ће се Сједињене Државе суочити са новом геополитичком реалношћу (Wallerstein 2011b). Одговор је уследио почетком 2014. године, избијањем оружаних сукоба у Украјини, чији се узроци не могу толико приписати интерним поделама украјинског друштва, колико политичким и економским интересима Сједињених Држава. Наиме, како је Волерстин изричито навео, провоцирање грађанског рата у Украјини је представљало амерички план чији је циљ био да осујети успостављање осовине Париз–Берлин–Москва (Wallerstein 2014).

Разматрање геополитичких дешавања у Волерстиновом теоријском оквиру се никада не своди искључиво на анализу појединачних догађаја, већ се она увек посматрају у ширем контексту, као што је у поменутом случају контекст цикличних ритмова капиталистичког светског-система (циклуси хегемоне моћи и циклуси економске експанзије и контракције). Дефинишући хегемонију као „симултану супремацију у производњи, трговини и финансијама, што заузврат подупире најмоћнији милитарни апарат“ (Goldfrank 2000: 171), Волерстин сматра да су у историји модерног светског-система постојала три успешна покушаја остваривања хегемоне моћи. Успон хегемоних сила у историји увек се дешавао након метастазирања кризе старог светског поретка, што је обично било праћено дугим и разорним ратовима. Ови „глобални грађански ратови“ (Wallerstein 1982: 19) напослетку би резултирали преобликовањем светског поретка, успоном новог хегемона и поновним успостављањем еквилибријума у капиталистичкој светској-економији. Такви ратови су били Тридесетогодишњи рат (1618–1648), који се завршио Вестфалским миром и успоном Уједињених провинција Низоземске до статуса хегемоне силе; Наполеонов ратови (1792–1815), након којих је Велика Британија заузела хегемонску позицију; и дуги рат од 1914. до 1945. године, након чега су улогу светског хегемона преузеле Сједињене Америчке Државе (Wallerstein 2000: 256). Према таквој интерпретацији светске историје, Први и Други светски рат не би требало посматрати као одвојене сукобе, већ као континуиран рат који је се водио између Сједињених Држава, с једне стране, и Немачке, с друге, како би се решило питање која ће држава наследити Велику Британију као хегемону силу у светском-систему.

Период који је приближно трајао од завршетка Другог светског рата до почетка 1970-их је био један од најпросперитетнијих периода у погледу акумулације капитала и економске експанзије. Сједињене Америчке Државе су током овог раздобља доминирале у економској, политичкој и милитарној арени, што је јасно доказивала могућност унилатералног остваривања њихових интереса. Америчка индустрија је у продаји својих производа могла да надмаши остале водеће произвођаче чак и на њиховим домаћим тржиштима. Међутим, до 1960-их Америка више није била у могућности да надмаши западноевропске и ја-

панске произвођаче на њиховим тржиштима, а до 1970-их то није могла да постигне ни на домаћем тржишту. Већ до краја 1970-их западноевропске и јапанске фирме су почеле да оснивају или купују филијале у Америци (Wallerstein 1982: 39–40). Хегемонија великих сила има провизоран карактер управо из разлога што се материјална база хегемоне моћи дезинтегрише услед економског развоја других држава у светском-систему. Америчка хегемонија у том погледу не представља изузетак, због чега су поједини аутори цинично приметили како „амерички век“ није трајао дуже од две деценије (Frank 1998: 319).

Слабљењу позиције Сједињених Држава као светског хегемона додатно је допринео рат у Вијетнаму, који се догодио управо у време поновног економског успона Западне Европе и Јапана (Volerstin 2004: 23). Суочене са редукцијом економске и политичке моћи, америчке администрације су од 1970-их настојале да успоре еродирање хегемонске позиције Сједињених Држава. Таква политика је остала непромењена све до раних 2000-их, када су председник Џорџ Буш (George W. Bush) и припадници политичке клике познати као *неоконзервативци* почели да спроводе агресивну спољну политику како би зауставили и преокренули тренд опадања америчке моћи. Беликозни неоконзервативци су инсистирали на ставу да Америка, као највећа војна сила на свету, треба да искористи расположиве милитарне капацитете како би сачувала своју супремацију у међудржавном систему. Таква политика је била замаскирана реториком праведног рата против тероризма,¹¹ чије су прве жртве били Авганистан и Ирак, да би им касније биле придодате Либија и Сирија, као и многе друге државе попут Ирана и Судана, које су постале мета америчких економских санкција. Како је Волерстин на једном месту записао: „Успех Сједињених Држава као доминантне силе у поратном периоду створио је услове да америчка нација изгуби титулу најјаче силе. Тај процес је представљен са четири симбола: ратом у Вијетнаму, револуцијама 1968, падом Берлинског зида 1989. и терористичким нападима септембра 2001. Сваки симбол се надовезивао на претходни и кулминирао ситуацијом у којој су се Сједињене Државе нашле у овом тренутку – усамљена суперсила која нема стварну моћ, светски лидер којег нико не следи а мало га ко поштује, и нација која се опасно примиче средишту глобалног хаоса који није у стању да контролише“ (Ibid. 22–23).

Један од најважнијих увида анализе светских-система јесте уочавање корелације између циклуса хегемоне моћи и циклуса економске експанзије и контракције. Период економске депресије који је започео 1873. године означио је

¹¹ Иако се као оправдање америчких војних интервенција традиционално наводи борба против тираније и тежња за успостављањем демократије и слободе у страним земљама, творац доктрине обуздавања (енгл. containment doctrine) Џорџ Кенан (George Kennan) је у освиту Хладног рата отворено истакао реалполитичке разлоге који се крију иза ових „идеалистичких слогана“: „Имамо 50 одсто богатства света, а само 6,3 одсто његове популације... У овој ситуацији не можемо а да не будемо предмет зависти и презира. Наш прави задатак у предстојећем периоду јесте да осмислимо образац односа који ће нам омогућити да одржимо ову позицију диспаритета... Треба да престанемо да говоримо о подизању животних стандарда, људским правима и демократизацији. Није далеко дан када ћемо морати да деламо у концептима непосредне моћи. Што смо мање спутани идеалистичким слоганима, утолико боље“ (цитирано у Robinson 1996: 1).

почетак краја *Pax Britannica* (Frank 1981: 112), односно почетак кризе старог глобалног поретка, чији је резултат и разрешење био највећи оружани сукоб у историји. С друге стране, успостављање новог хегемонског поретка након рата истовремено је значило обнављање економског раста или улазак светске економије у Кондратијевљево (Кондратьев) А-фазу. Економски просперитет Сједињених Држава и животни стандард њених грађана у овом периоду су били толико велики да је социјални активиста Мајкл Харингтон (Michael Harrington) почетком шездесетих година прошлог века своју књигу *Друга Америка* написао као подсетник да је сиромаштво, мада периферно, још увек присутно социјално питање (Харингтон 1965). Међутим, капиталистичка светска економија почетком седамдесетих година улази у Кондратијевљево Б-фазу, која још увек траје и за коју су карактеристичне знатно ниже стопе профита у односу на А-фазу; измештање индустрије из земаља глобалног Севера у земље глобалног Југа; драстичан пораст стопе незапослености; заоштравање економске поларизације како унутар држава, тако и међу њима; криза платног биланса која је заузврат произвела дужничку кризу Трећег света, бившег социјалистичког блока, али и Сједињених Америчких Држава; прелазак са производних активности на финансијске манипулације као извор профита (Wallerstein 1993: 3–4). Ово последње објашњава узроке глобалне економске кризе која је еруптирала након пуцања мехура на америчком тржишту некретнина 2008. године. Изражено језиком економске науке, криза је настала управо услед огромне диспропорције између реалне и финансијске економије (Rejnert 2010: 18–19).

Почетком осамдесетих година прошлог века теоретичари светског(-)система су изнели мишљење да је на делу почетак краја *Pax Americana*. Овим ауторима припада заслуга зато што су први уочили тренд опадања америчке моћи, који су описали као иререверзибилан процес (Frank 1981: 112; Wallerstein 1982: 39), иако су њихови ставови првобитно били готово универзално одбачени, посебно како се чинило да их пад Берлинског зида и распад Совјетског Савеза убедљиво оповргавају. Међутим, аутори попут Волерстина и Франка у следственим деценијама више нису били усамљени у заступању таквог гледишта, већ се појавила полифонија критичких гласова који су указали на слабљене америчке позиције у међудржавном систему (Kennedy 1987; Chase-Dunn 1998; Видал 1999; Tod 2006; Galtung 2009; Miršajmer 2009; Ranney 2014). Неки од главних показатеља опадања америчке супремације јесу чињеница да Сједињене Државе данас представљају најзадуженију земљу на свету; да њихова економска база није у могућности да подупире милитарну експанзију; док се крај долара као светске резервне валуте у догледној будућности назире као неумољива чињеница (Wallerstein 2013). Дилема са којом су Сједињене Државе данас суочене је формулисана на следећи начин: „Право питање није да ли Сједињене Државе пропадају као хегемонистичка сила или не пропадају, већ да ли умеју или не умеју смислити начин да то ураде достојанствено, носећи најмању штету себи и свету“ (Volerstin 2004: 31). Политика председника Буша, као и његових наследника, представљала је порицање геополитичке реалности које је произвело бројне ненамераване последице, од којих је свакако највећа

била додатно убрзана ерозија америчке моћи. Потоњи развој догађаја ће показати како ће се Сједињене Америчке Државе поставити визави реалности мултиполарног светског поретка и какве ће последице по Америку и свет имати ова историјска одлука. *Quo vadis*, хегемоне?

Закључак Дуга поларна ноћ

У есеју под насловом *Атипичан живот једног социолога* Луис Козер (Lewis Coser) је записао: „Данас проналазимо велики број различитих тенденција у социологији, а многи представници ових тенденција сада нису у могућности да разумеју, а камоли да говоре, језик њихових теоријских опонената. Услед неразумевања неких теоретичара када је у питању евалуација неких њихових теоријских антагониста, већи део онога што се данас назива теоријским дискурсом изражава се, по мом мишљењу, езотеричним језиком који само чланови ове или оне теоријске секте разумеју“ (Coser 1993: 12). Циљ овог рада је био да на луцидан начин прикаже живот и дело водећег представника једне „теоријске секте“ каква је анализа светских-система, те да на тај начин пружи допринос тумачењу њеног „езотеричног језика“, који обилује често погрешно схваћеним појмовима као што су „светска-економија“, „центар“, „периферија“, „хегемонија“ итд. Изузетан значај овог теоријског приступа доказују многа Волерстинова објашњења и предвиђања која су потврдила скорашња дешавања на глобалном нивоу, што би критичаре и неистомишљенике требало да наведе на ревизију њихових ставова и уважавање доприноса анализе светских-система.

Такво уважавање свакако не би значило и занемаривање оправданих критика ове теоријске парадигме, међу којима се посебно могу издвојити оптужбе за увођење артифицијелних конструката попут мини-система и светских-империја, који наликују Прокрустовим постелама у које Волерстин покушава да уклопи различита (преткапиталистичка) друштва (Chirot and Hall 1982: 99); семантичка нејасноћа фундаменталних концепата (Evans 1979: 16); циркуларност и таутологија у Волерстиновој аргументацији (Aronowitz 1981: 517); као и оптужбе за евроцентризам (Frank 1998: 30), иако је значајан део Волерстиновог рада био посвећен управо критици ове идеологије. Остали аутори, поред неоспорних научних доприноса, истичу да се Волерстинова светско-системска перспектива ослања на застареле теоријске категорије¹² (Skocpol 1977: 1089), те да се и сâм приступ услед појаве нових интелектуалних струјања у друштвеној науци може сматрати анахроном парадигмом. Уосталом, како се поједини аутори питају, зар сви такви интелектуални трендови попут студија глобализације, постмодернизма, постколонијалних студија и теорије комплексности

¹² Мада се већина наведених критичких радова на тему Волерстиновог теоријског становишта појавила пре више деценија, она се још увек могу сматрати релевантним из разлога што се основне идеје аутора *Модерног светског-система* нису значајно мењале од објављивања првог тома његовог магнум опуса (Ragin and Chirot 1991: 284).

не дивергирају у односу на Волерстинову анализу светских-система (el-Ojeili 2014: 14)?

Ипак, и поред свих критика ове теоријске парадигме, може се рећи да је Волерстин испунио свој основни интелектуални циљ – долазак до плаузибилног објашњења савремене стварности као темеља рационалне политичке праксе. Један од најважнијих закључака његовог научног рада јесте да капиталистички светски-систем пролази кроз последњу фазу процеса разградње, односно да се свет налази у хаотичној транзицији и да је наступио период фундаменталних друштвених пертурбација и трансформација. Како се животни циклус капиталистичког светског-система приближава свом крају, наступа појава позната као *бифуркација*, која означава постојање најмање два алтернативна пута која воде у нови историјски друштвени систем (или нове системе), са новим еквилибријумом, секуларним трендовима и цикличним ритмовима. Један пут представља транзицију у релативно демократски и релативно егалитаран систем, односно онај који је морално бољи у односу на капиталистички систем (Wallerstein 1999: 3). Супротност томе би био историјски систем који је исти или гори у односу на постојећи, у смислу да задржава његове негативне карактеристике као што су хијерархија и експлоатација. Ниједан од ових исхода транзиције и бифуркације није унапред детерминисан, већ представља *стохастички процес*, а круцијалан значај имаће поступци које друштвени актери буду предузимали током овог периода. Наиме, Волерстин је историзовао филозофско питање слободна воља/детерминизам и изнео мишљење да у околностима нормалног функционисања система друштвени актери не могу да остваре радикалне промене, независно од количине колективне енергије која је мобилисана. Међутим, у периоду структуралне кризе историјског систем слободна воља се налази на оптимуму, због чега и најмањи поступци друштвених актера могу довести до далекосежних промена (Wallerstein 2004: 133). Главна борба у периоду транзиције ће се водити између две тенденције, „духа Порто Алегреа“ и „духа Давоса“, односно тежње за реализацијом принципа демократије и егалитаризма и настојања да се створи нови хијерархизовани и поларизовани поредак. Средином овог века једна од ових тенденција ће тријумфовати и настаће нови историјски систем. Тада ће се завршити садашњи период хаотичне транзиције, за који је Волерстин тврдио да ће, с обзиром на симултану појаву иреверзибилног пропадања хегемонског поретка и терминалне кризе капиталистичке светске-економије, бити драматичнији од периода 1914–1945. Због тога се савремени период транзиције најбоље може описати речима Макса Вебера (Max Weber), који је 1919. године питорескним језиком обзнанио да „[п]ред нама није расцветано лето, већ пре поларна ноћ, пуна леденог мрака и оштрине, без обзира која ће страна однети победу. Јер онде где нема ничег, своје право је изгубио не само цар већ и пролетер. Кад ова ноћ узмакне, ко ће још бити жив од оних којима је пролеће сада привидно тако раскошно цветало? И шта ће тада бити од свих вас који сте сада овде?“ (Weber 1987: 220–221).

У раздобљу системске кризе и транзиције улога друштвеног научника може имати виталан значај. С обзиром на Волерстинов закључак да је прогрес

могућ, али не и неизбежан, друштвени научници имају моралну обавезу да током ове дуге поларне ноћи расветле историјске изборе који се налазе пред друштвеним актерима и који ће обликовати будућност човечанства (Wallerstein 1999: 18). У таквим околностима нико не може да заузме позицију незаинтересованог посматрача догађаја, јер се такав став неизбежно изједначава са имплицитним одобравањем постојећег стања, што представља политички став *per se*. Потрага за истином и потрага за добрим стога чине јединствен подухват у којем вредносној неутралности нема места, а не постоји ни кула од абонуса у коју се друштвени научници могу повући и спокојно посветити својим академским изучавањима, неузнемирани проблемима савременог света. Животне и научне перегринације Имануела Волерстина пружају сведочанство о интелектуалцу који је активно учествовао у овом великом дијалогу теорије и праксе. Због тога, следећи његов пример и преиначавајући чувену паролу феминистичког покрета, улогу друштвеног научника у овом раздобљу кризе можемо изразити девизом – *интелектуално је политичко*.

Литература

- Ajl, M. (2019, September 6) *Immanuel Wallerstein (1930-2019)*. Преузето са New Socialist: <https://newsocialist.org.uk/immanuel-wallerstein-1930-2019/>
- Aronowitz, S. (1981) "A Metatheoretical Critique of Immanuel Wallerstein's *The Modern World System*". *Theory and Society* 10 (4): 503–520.
- Avorn, J. L. et al. (1969) *Up Against the Ivy Wall: A History of the Columbia Crisis*. New York: Atheneum.
- Beck, U. (2003) "Toward a New Critical Theory with a Cosmopolitan Intent". *Constellations* 10 (4): 453–468.
- Berger, P. L. (1992) "Sociology: A Disinvitation?". *Society* 30 (1): 12–18.
- Brenner, R. (1977) "The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism". *New Left Review* 104: 25–92.
- Brodel, F. (2001a) *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II. Т. 1*. Београд; Подгорика: Геопоетика; CID.
- Brodel, F. (2001b) *Медитеран и медитерански свет у доба Филипа II. Т. 2*. Београд; Подгорика: Геопоетика; CID.
- Calhoun, C. (2007) "Preface", in C. Calhoun (ed.), *Sociology in America: A History*. Chicago: The University of Chicago Press., pp. ix–xiv.
- Chase-Dunn, C. (1998) *Global Formation: Structures of the World Economy, second edition*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Chew, S. and P. Lauderdale (eds.) (2010) *Theory and Methodology of World Development: The Writings of Andre Gunder Frank*. New York: Palgrave and Macmillan.
- Chirot, D. and T. D. Hall (1982) "World-System Theory". *Annual Review of Sociology* 8: 167–180.

- Coser, L. A. (1993) "A Sociologist's Atypical Life". *Annual Review of Sociology* 19 (1): 1–16.
- Dunaway, W. A. (1999) "Crisis, Transition, and Resistance Movements: A Conversation with Immanuel Wallerstein". *Appalachian Journal* 26 (3): 284–305.
- el-Ojeili, C. (2014) "Reflections on Wallerstein: The Modern World-System, Four Decades on". *Critical Sociology* (4–5): 1–22.
- Evans, P. (1979) "Beyond Center and Periphery: A Comment on the Contribution of the World System Approach". *Sociological Inquiry* 49 (4): 15–20.
- Frank, A. G. (1969) *Latin America: Underdevelopment or Revolution*. New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. (1981) *Reflections on the World Economic Crisis*. New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. and B. K. Gills (eds.) (1996) *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* London: Routledge.
- Frank, A. G. (1998) *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*. Berkley: University of California Press.
- Galtung, J. (2009) *The Fall of the US Empire—And Then What? Successors, Regionalization or Globalization? US Fascism or US Blossoming?* Oslo: Transcend University Press.
- Genzlinger, N. (2019, September 10) *Immanuel Wallerstein, Sociologist With Global View, Dies at 88*. Преузето са New York Times: <https://www.nytimes.com/2019/09/10/books/immanuel-wallerstein-dead.html>
- Goldfrank, W. L. (2000) "Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method". *Journal of World-Systems Research* 6 (2): 150–195.
- Gourevitch, P. (1978) "The International System and Regime Formation: A Critical Review of Anderson and Wallerstein". *Comparative Politics* 10 (3): 419–438.
- Харингтон, М. (1965) *Друга Америка: сиромаштво у Сједињеним Државама*. Београд: Просвета.
- Hechter, M. (1975). "Essay Review". *Contemporary Sociology* 4 (3): 217–222.
- Hier, S. P. (2001) "The forgotten architect: Cox, Wallerstein and world-system theory". *Race & Class* 42 (3): 69–86.
- Kennedy, P. (1987) *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.
- Miršajmer, Dž. (2009) *Tragedija politike velikih sila*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji.
- Moretti, F. (2000) "Conjectures on World Literature". *New Left Review* 1: 54–68.
- Prigogine, I. i. I. Stengers (1982) *Novi savez: metamorfoza znanosti*. Zagreb: Globus.
- Ragin, C. and D. Chirot (1991) "The World System of Immanuel Wallerstein: Sociology and Politics as History", in T. Skocpol (ed.), *Vision and Method in Historical Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 276–312.
- Ranney, D. (2014) *New World Disorder: The Decline of US Power*. North Charleston: CreateSpace.
- Rejnert, E. S. (2010) *Spontani haos: ekonomija u doba vukova*. Beograd: Čigoja štampa.

- Robinson, W. I. (1996) *Promoting Polyarchy: Globalization, US Intervention, and Hegemony*. New York: Cambridge University Press.
- Skocpol, T. (1977) "Wallerstein's World Capitalist System: A Theoretical and Historical Critique". *American Journal of Sociology* 82 (5): 1075–1090.
- Snou, Č. (1971) *Dve kulture: i ponovo o njima*. Beograd: Narodni univerzitet "Braća Stamenković".
- Stinchcombe, A. (1982) "The Growth of the World System". *American Journal of Sociology* 87 (6): 1389–1395.
- Tod, E. (2006) *Posle imperije: esej o raspadu američkog sistema*. Beograd: Paideia.
- Veber, M. (1987) "Politika kao poziv", у М. Đurić, *Sociologija Maksa Vebera*. Zagreb: Naprijed, str. 209–221.
- Видал, Г. (1999) *Слабљење и над америчке империје*. Београд: Verzal press.
- Volerstin, I. (2004) *Opadanje američke moći*. Podgorica: CID.
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. (1980). *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. New York: Academic Press.
- Wallerstein, I. (1982) "Crisis as Transition", in S. Amin, G. Arrighi, A. G. Frank, and I. Wallerstein, *Dynamics of Global Crisis*. New York: Monthly Review Press, pp. 11–54.
- Wallerstein, I. (1983) *Historical Capitalism*. London: Verso.
- Wallerstein, I. (1989) *The Modern World-System III: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s*. San Diego: Academic Press.
- Wallerstein, I. (1990) "Antisystemic Movements: History and Dilemmas", in S. Amin, G. Arrighi, A. G. Frank, and I. Wallerstein. *Transforming the Revolution: Social Movements and the World-System*. New York: Monthly Review Press, pp. 13–53.
- Wallerstein, I. (1992) "The West, Capitalism, and the Modern World-System". *Review* 15 (4): 561–619.
- Wallerstein, I. (1993) "The World-System after the Cold War". *Journal of Peace Research* 30 (1): 1–6.
- Wallerstein, I. (1996) "World System Versus World-Systems: A critique", in A. G. Frank and B. K. Gills (eds.), *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* London: Routledge, pp. 292–296.
- Wallerstein, I. (1999) *The End of the World as We Know It: Social Science for the Twenty-First Century*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Wallerstein, I. (2000) *The Essential Wallerstein*. New York: The New Press.
- Wallerstein, I. (2002a) "The Itinerary of World-Systems Analysis; or, How to Resist Becoming a Theory", in J. Berger and M. Zelditch (eds.), *New Directions in Contemporary Sociological Theory*. Lanham: Rowman and Littlefield, pp. 358–376.
- Wallerstein, I. (2002b) "New Revolts Against the System". *New Left Review* 18: 29–39.
- Wallerstein, I. (2004) *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham: Duke University Press.

- Wallerstein, I. (2011a) *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*. Berkeley: University of California Press.
- Wallerstein, I. (2011b, November 15) *The Paris-Berlin-Moscow Axis Back Again, Commentary No. 317*. Преузето са Immanuel Wallerstein: <https://iwallerstein.com/parisberlinmoscow-axis/>
- Wallerstein, I. (2013, November 1) *Consequences of U.S. Decline, Commentary No. 364*. Преузето са Immanuel Wallerstein: <https://iwallerstein.com/consequences-decline/>
- Wallerstein, I. (2014, February 15) *The Geopolitics of Ukraine's Schism, Commentary No. 371*. Преузето са Immanuel Wallerstein: <https://iwallerstein.com/geopolitics-ukraines-schism/>
- Wallerstein, I. (2019, July 1) *This Is the End; This Is the Beginning, Commentary No. 500*. Преузето са Immanuel Wallerstein: <https://iwallerstein.com/this-is-the-end-this-is-the-beginning/>
- Wescott, R. W. (1994) “Civil Systems: A Review of the World-System Theories of Andre Gunder Frank and of Christopher Chase-Dunn and Thomas D. Hall”. *Comparative Civilizations Review* 30: 50–58.
- Zolberg, A. R. (1981) “Origins of the Modern World System: A Missing Link”. *World Politics* 33 (2): 253–281.

Marko Bala

THE INTELLECTUAL IS POLITICAL: THE LIFE AND WORK OF IMMANUEL WALLERSTEIN (1930–2019)

Abstract: This text is an attempt to lucidly present the intellectual biography and theoretical work of Immanuel Wallerstein, the main architect and exponent of world-systems analysis. Given that the entire Wallerstein’s work has been devoted to understanding the reality of the modern world-system as the fundament of every prudent action, this paper should simultaneously be read as a homage to one of the greatest names of the 20th century sociology, and as a reflexion on chaotic present and uncertain future of the world we live in. Having in mind his wide range of scholarly interests and a gargantuan oeuvre left as a legacy, we have selected four main topics discussed in Wallerstein’s work. After a concise review of Wallerstein’s intellectual biography in the introduction, the first part focuses on the methodological and epistemological postulates of world-systems theory. The second part discusses the issue known as the “long sixteenth century”, that is, the genesis of the capitalist world-economy, which is also the topic of the first volume of Wallerstein’s most important work *The Modern World-System*. The third part reviews the historical trajectory of antisystemic movements, from the Old Left in the 19th and the first part of the 20th century, to world revolution of 1968 as a turning point in their development, to modern varieties of these movements. The fourth part discusses the issue of rise and fall of the United States of America as a hegemonic power of the world-system. In conclusion, the

author emphasizes Wallerstein's views that are essential for understanding the period of crisis in which we find ourselves, as well as his view on the social scientists' moral obligation to participate in resolving the crisis, which involves incessant dialogue of theory and praxis, and rejection of value-freedom as a barren illusion.

Key words: Immanuel Wallerstein; world-systems analysis; capitalist world-economy; theoretical paradigm; historical social system